Samlaren

Tidskrift för forskning om

svensk och annan nordisk litteratur

Årgång 138 2017

I distribution:
Eddy.se

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Berkeley: Linda Rugg
Göteborg: Lisbeth Larsson
Köpenhamn: Johnny Kondrup
Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius
München: Annegret Heitmann
Oslo: Elisabeth Oxfeldt
Stockholm: Anders Cullhed, Anders Olsson, Boel Westin
Tartu: Daniel Sävborg
Uppsala: Torsten Pettersson, Johan Svedjedal
Zürich: Klaus Müller-Wille
Åbo: Claes Ahlund

Redaktörer: Jon Viklund (uppsatser) och Sigrid Schottenius Cullhed (recensioner)
Biträdande redaktör: Annie Mattsson och Camilla Wallin Bergström

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av Vetenskapsrådet och Sven och Dagmar Saléns Stiftelse

Bidrag till *Samlaren* insändes digitalt i ordbehandlingsprogrammet Word till info@svelitt.se. Konsultera skribentinstruktionerna på sällskapets hemsida innan du skickar in. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 15 juni 2018 och för recensioner 1 september 2018. *Samlaren* publiceras även digitalt, varför den som sänder in material till *Samlaren* därmed anses medge digital publicering. Den digitala utgåvan nås på: http://www.svelitt.se/samlaren/index.html. Sällskapet avser att kontinuerligt tillgängliggöra även äldre årgångar av tidskriften.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet PG: 5367–8.

Svenska Litteratursällskapets hemsida kan nås via adressen www.svelitt.se.

ISBN 978–91–87666–37–7
ISSN 0348–6133

Printed in Lithuania by
Balto print, Vilnius 2018

Hamsuns agrara ideologi som efter hans död allt mer kommit att te sig som en regressiv utopi.

De norska citaten ges genomgående både i original och i tysk översättning. Susanne Bärs *"So seltsam und öde, eine varlassene Landschaft"* tillför inte den redan rika internationella Hamsunforskningen särskilt mycket, men eftersom viktig sekundärlitteratur är norskspråkig, bidrar boken till att ge en någorlunda adekvat aktualiserad bild av författarskapet inom det tyska språkområdet.

Roland Lysell

Pil Dahlerup, *Litterær reformation*. Copenhagen University Press. Köpenhamn 2016.

Var Martin Luther en stor författare? Var Hans Tausens bibelöversättningar (1535) *skön* litteratur? Den sortens frågor ställer Pil Dahlerup till Luthers och de danska reformatorernas texter i sin *Litterær reformation.* Här tar Dahlerup ett helhetsgrepp på de texter som trycktes i Danmark mellan åren 1523 och 1559, alltså åren mellan Kristian II:s ("Kristian tyrann") flykt och Kristian III:s död. *Litterær reformation* är en del av Dahlerups stora danska litteraturhistoria, den som inleddes med *Dansk litteratur. Middelalder 1–2* från 1998, och följdes av *Sanselig Senmiddelalder* från 2010. Liksom dessa framställningar har *Litterær reformation* disponerats efter genrer – en helt adekvat dispositionsprincip när litterariteten och de litterära greppen i texterna är det centrala: till en genre hör oftast vissa specifika litterära grepp.

Det första stora kapitlet ägnas Luther och hans litterära profil, sedan följer ett om de danska bibelöversättningarna, och alla de översättare som här var verksamma, inte bara Tausen utan också Christiern Pedersen, Frands Vormordsen, Christiern Pedersen och Peder Tidemand. Ett kapitel, "Exit Maria", ägnas helt åt jungfru Marias förvandling i de reformatoriska texterna. Predikogenren får som sig bör ett helt kapitel och Peder Palladius', en av den danska reformationens stora gestalter, *Visitatsbog* (cirka 1543) får ett litet kapitel. Psalmdiktningen behandlas givetvis i ett kapitel, den reformatoriska berättelsen, till exempel fabler, likpredikningar i ett annat. Kapitlet "Den syge messe" behandlar inte mässan, utan dramatiska genrer, däribland skådespelet "Den syge messe" och det avslutande kapitlet behandlar de stridsskrifter som utväxlades mellan de två lägren, inte sällan av synnerligen grov karaktär.

En svensk läsare kan inledningsvis påminnas om att den danska reformationen förlöpte betydligt snabbare och våldsammare än den svenska. Kristians flykt kom att bli startpunkten för reformationen i Danmark, och särskilt i de stora handelsstäderna Viborg och Malmö fick de nya lärorna och praktikerna snabbt fäste hos invånarna. Att sedan kungarna (Fredrik I och Kristian III) stödde dessa rörelser och att Kristian III i den så kallade grevefejden (1534–1536) besegrat de motsträviga katolska biskoparna och adeln, bidrog kraftigt till att förloppet blev så snabbt. År 1536 förklarade kungen de danska biskoparna avsatta och 1537 utfärdades den så kallade Kirkeordinansen, den nya kyrkoordningen, som gjorde kungen till överhuvud för den danska, reformerade kyrkan. I Danmark bildar sedan de två årtalen 1536 och 1537 gränsen i den allmänna historieskrivningen mellan senmedeltid och tidigmodern tid, något som antyder hur intimt sammanflätade politik och religion är under denna epok i dansk (kultur)historia.

Dahlerups val av kronologiska ytterpunkter är med andra ord väl motiverat. Men hennes primära frågor handlar inte om texternas roll i politiken eller teologin – utan om deras estetiska värde. Är de god eller dålig litteratur? Den definition på litteratur som Dahlerup inledningsvis presenterar är mycket klok. Efter David Lodge delar hon begreppet i två delar: är texten skrivet i ett "æstetisk sprog" eller är den "fiktion" (15), så är den litteratur. Hon tillfogar ytterligare ett delbegrepp: om texten använder "figuration", det vill säga "begreber, tanker, følelser omsat til konkrete personer (figurer) og deres handlinger og replikker"(16), så är den litteratur. "Figuration" täcker hos Dahlerup inte bara vad man kallar symbolisk eller allegorisk framställning – Lukas berättelse om ärkeängeln Gabriels besök hos Maria, alltså "Bebådelsen", är "figuration", det vill säga en figurativ framställning av inkarnationen. Denna berättelse faller alltså utanför begreppet "fiktion", som definieras som "ikke referentiel fortælling" (18). Dahlerup gör också det viktiga påpekandet att de tre aspekterna av litteraturbegreppet kan förekomma också i texter som inte förstås som "litteratur", och att man i dessa fall kan man tala om lägre eller högre grader av "litteraritet". Syftet med att applicera detta litteraturbegrepp på den danska reformationens texter är, deklarerar Dahlerup: "at påvise reformationens betydning for tidens litteratur og omvendt at påvise litterære strategiers betydning for opbygningen af reformationens tekstunivers." (26) I detta finns inget kritiskt

eller värderande element, och det finns, som det förefaller, heller inget värderande element i själva litteraturbegreppet, men Dahlerups frågor till texterna är, som ovan sagts, ofta värderande.

Den gestalt som på sätt och vis här överskuggar alla andra är givetvis Luther – det är hans texter, hans tänkande och hans praktiker som de danska reformatorerna översätter, imiterar och diskuterar; det är Luthers tankar och praktiker som de danska motståndarna polemiserar mot. Det första kapitlet i framställningen har rubriken ”Den litterære Luther”, och dess första avdelning betitlas ”Var Luther digter?”, det vill säga var hans texter litteratur? Här presenteras bland annat hans bibelöversättning, och här understryker Dahlerup att denna bibelöversättning är ett ”æstetisk værk”, att Luther är ”litterært kompetent” (31). Men argumentationen för denna värdering är problematisk – det verkar som om termen ”litterær” är synonym med ”estetiskt värdefull”:

> Luther opnår æstetisk virkning af sin oversættelse gennem modsætning, omvendt ordstilling og asyndetisk opremsning. Det er litterært sprog, når han skriver: ”En anden klarhed har solen, en anden klarhed har månen, en anden klarhed har stjernerne, for én stjerne overgår en anden i klarhed.” Det nærmer sig derimod meddelsesprog, når samme passage i 1992-oversættelsen gengives sådan: ”Solen og månen og stjernerne har hver sin glans, og stjerne adskiller sig fra stjerne i glans”. Det er rationel sproglig økonomi, men man taber både skønhed og følelse, når man udelader gentagelserne. (32)

Jag är helt enig med Dahlerup i att Luthers översättning är mer retoriskt konstfull än den andra, men i bestämningen av den ena översättningen som litterärt språk och då – väl underförstått – den andra översättningen som icke-litterärt språk, går ett problem i dagen i framställningen. Nämligen det att Dahlerups litteraturbegrepp sådant det framlagts *inte* är värderande, men att hennes analytiska praktik är det. Det finns gott om litterära texter som är dåliga, för att uttrycka det enkelt. Det hade behövts en teoretiskt klargörande diskussion om de tre delbegreppens förbindelse med det värderande inslaget i Dahlerups analytiska praktik.

Men de värderande frågorna är en ansats som man mycket sympatiserar med: litteraturvetenskapen har en kraftig rot i estetiken och har därmed ett kritiskt uppdrag. Det är alltså de estetiska kvaliteterna i de danska reformatorernas texter som Dahlerup har i blickfånget. De läses ingående, med stor sans för ordens, syntaxens, rimmens, versifikationens och metaforernas betydelse för textens skönhet – eller brist därpå! Det är här *Litterær reformation* har sin styrka, och man imponeras av konsekvensen i detta helhetsgrepp på denna väldiga mängd av texter som tiden producerade. Här visas bland annat Christiern Pedersens, Frans Vormordsens, Hans Tausens och Hans Thomissens arbete med att på kort tid (drygt trettio år) från grekiska, hebreiska, latin och tyska överföra bibel, psalm och böner till danskt språk. Bibelöversättningen gick snabbt: så jämförs de första danska bibelöversättningarna (1520-talet) med översättningen av hela bibeln 1550 och Dahlerup kan konkludera att det har blivit bättre: ”Selv om æstetiske refleksioner er få i reformationens bibeloversættelser, har en æstetisk proces været virksom i løbet af det kvarte århundrede, det tog at nå frem til en protestantisk oversættelse af hele Bibelen” (151).

I kapitlet om bönerna och bönböckerna dominerar däremot bilden av processen när bönen ”Ave Maria, gratia plena” ersätts av ”Fader vor”: Det är att ”følge det store kulturskifte fra senmiddelaldrig moderlighedskultur till førmoderne faderlighedskultur” (160). Så kan man möjligen beskriva skillnaden mellan katolsk och protestantisk fromhet. Vad som inte kommer fram är att reformatorernas betoning av tron på Gud fader mer än tron på Guds moder beror på deras program att återgå till källorna, det vill säga till evangeliet som det framställs i bibeln. Att beteckningen ”far” för Gud är allra vanligast i det fjärde och yngsta evangeliet visar enligt Dahlerup att den var mindre viktig för Jesus (213). Det är en tveksam slutsats. Beteckningen ”abba” (far) för Gud är nämligen ett av de ytterst få orden på arameiska, Jesu modersmål, i det grekiska Nya testamentet. Det brukar anses tyda på att den härrör från Jesus, och att den var så central och karakteristisk att den bevarades oförändrad, på arameiska. Kapitlet ”Exit Maria” handlar sedan om vad som har förlorats: ”Det litterære sprog mister i religiøs sammenhæng sit kvindelige element, og samtidig ofte æstetiske og erotiske elementer” (267). Här visas utförligt Marias olika facetter i den medeltida katolska fromheten, liksom den teologiska vikt uttrycket ”*gratia plena*” hade: Maria blev ett kärl så ”fullt av nåd”, att hon kunde dela med sig av den till dem som bad om det, det vill säga att hon i praktiken kunde bli gudomlig.

I kapitlet om predikan lyfter Dahlerup fram Luthers tolkningsprinciper: han tog fram det i bi-

beltexten som ”drev Kristus” och han uppfattade hela bibeln som en bok om Kristus. Någon gång använde han allegorisk metod men det var mera sällan. I kapitlet om psalmer hävdar Dahlerup att det visserligen var en stor reformatorisk genre, men menar att de flesta, också Luthers, var ”af ringe litterær kvalitet” (375). Här går en teoretisk spänning som ligger under hela hennes undersökning i dagen: den mellan religion och estetik. För en religiös text gäller (väl) primärt sanning, inte skönhet. Den spänningen kom inte först med Luther – som det sägs på bokens pärm. När Augustinus i sina *Confessiones* (cirka 397) fördömer de tårar han en gång har fällt över Dido och Aeneas, för att de är tårar över en lögn, en fiktion, visar han som en av de första i den kristna kyrkan på denna spänning. När det gäller psalmerna är Dahlerup helt på skönhetens sida: hon kallar reformatorernas och Luthers behandling av Psaltaren för ”’hellig vandalisme’” (436) och förvånar sig över att den litterärt begåvade Luther ”valgte … at bruge sine elskede Davids Salmer som kanaler for sin nye lære” (ibid.). Men här kan man aktualisera reformatorernas helbibliska tanke, att Psaltaren var sanna ord om Kristus, och i ord om Ordet, alltså i predikan och i psalmer skulle också Psaltarens sanning om Kristus och tron formuleras.

Men reformatorernas texter värderas också genom jämförelser: med sina katolska, på latin skrivna medeltida föregångare, och då kommer de inte sällan till korta. Så jämförs till exempel den latinska ”Salve Regina” med Tausens ”forvendning”, ”Salve Jesu Kriste”. Tausen har, menar Dahlerup, inte ”haft øre for de mange parallellismer i Salve Regina eller for den karakteristiske tilbageholdelse af Marias navn intil sangens slutord; sproglig koncentration er blevet sproglig slaphed, mange rim er ufuldstændig” (412). Luthers texter värderas oftast högre än hans danska efterföljares. Så heter det om Luther och Psaltarens psalmer: ”Han oversatte dem med høj æstetisk kompetence” (120).

Det mest ödesdigra exemplet på reformationens estetiska lomhördhet är, menar Dahlerup, när Luther översätter ärkeängeln Gabriels hälsning till Maria med: ”Gegrusset seystu, *holdselige*”. Så kan inte en ärkeängel tala: ”Både religiöst og litterært er det på sin plads her att hæve sproget over dagligtale”(246). Vulgatas ”*gratia plena*”,”fuld med nåde”, förstår ingen tysk, menade Luther. Men vad Luther egentligen vill, enligt Dahlerup, är att detronisera Maria. Kanske var det så. Men Luthers explicita skäl för valet av ”holdselig” var inte bara att ”voller gnaden” var konstig tyska, utan också att han letade efter ett tyskt uttryck som semantiskt motsvarade det grekiska ”*kecharitomene*”. Under detta ord låg Gabriels hälsning till Daniel i Gamla testamentet, det vill säga det hebreiska *”hamudot”,* menade Luther: ”Här måste jag … ta reda på hur en tysk uttrycker det som hebrén säger med *ish hamudot,* och då finner jag att tysken säger: käre Daniel, kära Maria eller lycksaliga mö, ljuva jungfru, väna jänta ”. Denna betoning av att Gamla och Nya testamentet är en enhet, att båda handlar om Kristus, är grundläggande för reformatorernas bibelsyn och översättningar, predikan och diktning. Dahlerups analyser av texternas litteraritet förbigår inte sällan att det är bibeln, och då hela bibeln, som styr författarnas val av ord eller bild. Så betonar till exempel hon att Peder Palladius i sin version av ”Den signede dag” *inte* ser naturen som skön, utan nyttig – i Luthers efterföljd:

> Naturen hos Peder Palladius betragtes som ren nytte, nemlig mad. Det svarer til Luthers udlægning i Store Katekismus (1529) af Trosbekendelsens ”Jeg tror på Gud Fader, himlens og jordens skaber”. Her hedder det bl. a.: ”endvidere lader han alle skabninger tjene til livets nytte og trang: sol, måne og stjernerne på himlen, dag og nat, luft, ild, vand, jord, og hvad den bærer og frembringer, fugle, fisk, dyr, sæd og alle slags planter”. (404)

Men här saknar man den kontextualisering som skapelseberättelsen i bibeln erbjuder och som med all sannolikhet ligger under denna syn på naturen och skapelsen: till människan säger Gud i skapelseberättelsen: ”Jag ger er alla fröbärande örter på hela jorden och alla träd med frö i sin frukt; detta skall ni ha att äta.” (1 Mos 29). Och man saknar också det väsentliga i Luthers och Palladius syn på skapelsen, nämligen att den är *god*: ”Och Gud såg att det var gott”. Detta var nämligen i tydlig motsättning till den under medeltiden dominerande, asketiska synen på skapelsen – präglad av motsatsen mellan himmelskt och jordiskt, ande och materia. Dahlerup menar vidare att Palladius omformar ”de skabte konkrete ting til metaforer for åndelige værdier [– – –] Mest poetisk er udtrykket i strofe otte: ’Lad skinne din morgens stjerne/udi vort hjerte, dit hellige ord’” (405). Men också här missar man något centralt i Palladius poetik om man inte ser att han här använder både Andra Petrusbrevets bild av Kristus som morgonstjärnan och Johannesprologens ord om Kristus som ”Ordet”. Reformatorernas litteraritet utmärks av denna bibliska genomsyrning, som Erik A. Nielsen har framhållit i sin

magistrala *Billed-Sprog* där han visar hur de bibliska bilderna mättar den stora danska psalmdiktningen.

Det sista och mörkaste kapitlet handlar om stridsskrifter. Dahlerup analyserar här skickligt de retoriska tekniker som protestanter och katoliker använde i polemiken. Det var ofta grova ord, inte minst från Luther. Den viktigaste frågan blev snart den om påvens ovillkorliga auktoritet i lärofrågor – det var denna som Luther bestred i debatterna efter avlatsteserna, till exempel i disputationen med Johann Eck i Leipzig 1519,och den bestreds av reformatorerna. Inte påven, endast skriften, sola scriptura (inte "sine scriptura" 238) har auktoritet, hävdade de. Mot detta anför Dahlerup den princip katolska kyrkan (Andra Vatikankonciliet) knäsatte först 1965: först skriften, prima scriptura, sedan traditionen (det vill säga kyrkans dogmer och i vissa fall påven). Resonemanget blir här som på några andra ställen en smula anakronistiskt. Det är till exempel en aning besvärande när Luther kritiseras för att han inte talar som en litteraturvetare:

> Det er indlysende, at Luther ikke finder banal "veltalenhed" i salmerne, men ser han det litterære sprogs evne til at udtrykke religiøs dybde? Tilsyneladende ikke. Han, der dog var uddannet i retorik, omtaler ikke salmernes sprog som et kunstnerisk sprog. Han nævner hverken deres metaforik eller deres parallellismer. (119)

Men att Luther *tänkte* och fungerade som en diktare är säkert, även om han inte hade tillgång till de litteraturvetenskapliga orden.

Litterær reformation kan läsas som ett verk om förluster – av Maria, av det kvinnliga i religionen, av språklig och visuell skönhet. Att de sista sidorna handlar om förstörelsen av bilder i danska kyrkor, och om de aggressiva retoriska strategierna i det sammanhanget bidrar till denna läsart. Och historia ska inte bara vara segrarnas historia – också förlorarnas och förlusternas historia ska skrivas. *Litterær reformation* kan också läsas som en historia om den häftigaste strid som någonsin utkämpats inom teologi och kyrka i Europa, och Dahlerups (mig veterligt) originella grepp är att visa på de litterära medel som den danska striden utkämpades med. Likaså får Luther ett tydligt estetiskt signalement; beskrivningen av hans litterära verkningsmedel, också de han använder i polemiken, bildar utgångspunkten för analysen av de danska efterföljarnas texter. I dansk litteraturhistoria bryter Dahlerup ny mark, och hennes argument för de estetiska värderingar hon gör är solida, om än inte invändningsfria. Det är problematiskt att litteraturbegreppets värderande aspekt inte får skarpare teoretiska konturer. Därtill har Dahlerups metod, den ahistoriska närläsningens metod, sina risker när man skriver historia. Då gäller det också att förstå och förklara, det vill säga klargöra de horisonter eller kontexter som kan förklara vad texter betyder – eller avses betyda. En litteraturhistoria ställer i utsikt en rekonstruktion av det förflutna. Och här blir Dahlerups metod otillräcklig. Den hade behövt kompletteras av en mer genomgripande kontextualisering. Det är problematiskt när Dahlerup i textanalyserna förbiser väsentliga drag i reformationens teologiska program, framförallt dess starka betoning av bibeln som enda auktoritet, av bibeln som en sammanhängande helhet av Gamla och Nya testamentet, av Kristus som närvarande i Psaltaren. Man hade här och var önskat en lika stor kunnighet i reformatorernas tankevärld som i Mariakultens.

Eva Haettner Aurelius

Axel Englund, *Landskapsläsning. Utfärder i W. G. Sebalds poesi*, övers. Katarina Båth, Eureka – Ellerströms akademiska 54, Ellerström. Lund 2016.

Det är alltid fascinerande att läsa dikter av en författare vars berömmelse helt och hållet vilar på prosan. Ofta börjar man, kanske omedvetet, med att söka paralleller mellan de olika uttryckssätten, och sällan faller jämförelsen ut till dikternas fördel. Dessa reduceras då till privata uttryck, ofullbordade utkast eller en begåvad människas mindre begåvade försök i en oprövad genre. Ursprunget till motiv, teman och former kan måhända spåras till de lyriska texterna, men dessa blir ändå inte behandlade som självständiga verk i egentlig mening.

Axel Englunds bok *Landskapsläsning. Utfärder i W. G. Sebalds poesi* går glädjande nog inte i den här fällan. Med sina långsamt, lite omständligt och gammaldags berättade historier tillhör Sebald de stora förnyarna i det sena 1900-talets prosa, en prosa som så gott som alltid kombineras med förbryllande och tankeväckande illustrationer. Men redan vid mitten av 1960-talet publicerade han dikter i studenttidskrifter, och hans litterära debut drygt tjugo år senare (1988) är också en dikt, *Nach der Natur. Ein Elementargedicht*. Lägger man dessutom till att hans sista publicerade bok, den engelskspråkiga *For Years Now* (2001), som utgavs kort innan författaren omkom i en bilolycka i december